

Ismee Tames

Over grenzen

Liminaliteit en de
ervaring van het verzet

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van verzet

Ismee Tames

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van verzet

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
'Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging' in de
faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, op 17 mei 2016

door
Ismee Tames

Foto Erik Kottier

Mijnheer de rector magnificus, leden van de Raad van Bestuur van Arq, Stichting 1940-1945, collega's, vrienden, zeer gewaardeerde toehoorders.

Een vraag die ons al decennia bezighoudt, is waarom sommige mensen wél en andere niet in verzet komen tegen onrecht. Deze vraag stellen we niet zomaar: we zoeken naar mensen met wie we ons kunnen identificeren en naar een kader om onszelf en anderen te beoordelen. Goed of fout: mag ik trots zijn of moet ik me schamen? Dit verlangen naar een oplossing voor het onbehagen over het oorlogsverleden, stuwt nog altijd de herinneringscultuur in Nederland en de niet aflatende, brede interesse in verzetsverhalen. Wie de stroom vooral populaire publicaties over Nederland, verzet en collaboratie leest, ziet een terugkerend patroon in de vragen: treft ons schuld? Moeten we ons – als natie, gemeenschap, familie – generen vanwege lafheid, wegstijven, medeplichtigheid? Hoor ik dáárbij? Of hoor ik bij hen die juist trots kunnen zijn? Waren 'we' juist wel goed?

5

Deze interesse voor de 'eigen' geschiedenis rond verzet en Tweede Wereldoorlog heeft daarmee een ingewikkelde dubbele bodem: men wil weten 'hoe het nu werkelijk zat', maar verwacht van de wetenschap geen antwoorden, maar oplossingen. Oplossingen voor het onrustige gevoel niet ondubbelzinnig tot 'de goeden' te behoren.

Zo maken we de mensen van toen – die de Tweede Wereldoorlog meemaakten – tot 'attributen' voor ons, opdat wij kunnen oordelen en een oplossing vinden voor het knagende gevoel van schuld, schaamte, leed en falen.

Ik stel voor deze preoccupatie met eindoordelen los te laten en de blik te verschuiven naar de mensen van toen: de échte mensen, met al hun eigenaardigheden, tegenstrijdigheden, tragiek, mislukkingen en heroïsme tegelijkertijd. Ik stel een methode voor om de ervaring van oorlog en verzet centraal te plaatsen. Weg van de drang de mensen van toen zo te beoordelen dat wij ons goed kunnen voelen en toe naar meer ontvankelijkheid voor het geleefde leven, de daden en ervaringen van mensen toen.

Meer specifiek belicht ik vandaag mensen die in verzet kwamen. Daartoe kijk ik niet naar de veronderstelde motieven – en hoe wij die moeten beoordelen –, maar naar de ervaring van deze grensoverschreiding: van gewoon naar ongewoon, van legaal naar illegaal, van onbekommerd naar permanent op de hoede. Het achterlaten van oude en zoeken naar nieuwe wegen.

Mijn hypothese is dat met meer inzicht in de ervaring van grensoverschreidingen en transformaties we beter in staat zijn de gelaagdheid, ambivalenties, paradoxen en simpelweg rommeligheid van de werkelijkheid te zien, te aanvaarden en te laten meewegen bij onze eigen zoektocht in onze eigen tijd. Het begrip liminaliteit kan ons daarbij van dienst zijn.

Liminaliteit

6 Liminaliteit komt van het Latijnse *limes*, dat ‘drempel’ betekent. Het is het tussengebied, de plek waar de wetten en mores van de ene, noch die van de andere kant heersen. Het oude is niet meer van toepassing, het nieuwe is nog niet gearriveerd en kan nog alle mogelijke vormen aannemen. Wie zich in een liminale periode of ruimte bevindt, is als het ware *betwixt and between*, zoals antropoloog Victor Turner schreef: hier, noch daar. Alles is mogelijk: goed, kwaad, hoop, angst, zelfverwezenlijking en ondergang.

Het begrip liminaliteit komt oorspronkelijk uit de antropologie.¹ Sinds enkele jaren passen politieke wetenschappers het toe voor de bestudering van crisissituaties en maatschappelijke transformaties.² Ik introduceer het graag in de geschiedwetenschap.

Sociale wetenschappers als Agnes Horváth, Bjørn Thomassen en Harald Wydra presenteren liminaliteit als een alternatief voor structuralistische of normatieve benaderingen en een manier om aan binaire modelmatigheid te ontkomen.³

In de sociale wetenschappen werkt men vaak met dichotomieën: democratie versus dictatuur, oorlog versus vrede, stabiliteit versus instabiliteit. Dat lijkt helder, maar wat te doen met het tussengebied? Er blijft voortdurend een rest die in de ene noch de andere categorie thuishoort. De uitspraken blijven hierdoor altijd onzuiver en onbevredigend. Zo kan de neiging ontstaan om deze niet classificeerbare ‘rest’ onder het tapijt te vegen, opdat toch maar (schijnbaar!) heldere conclusies getrokken kunnen worden.

---

1 Arnold van Gennep, *Les rites de passage: étude systématique des rites de la porte et du seuil, de l'hospitalité, de l'adoption etc.* Paris: Émile Nourry 1909; Victor Turner, *The ritual process: structure and anti-structure*, New York, N.Y.: Aldine de Gruyter cop. 1997.

2 A. Horváth, B. Thomassen, H. Wydra (Eds.), *Breaking boundaries. Varieties of liminality*. Oxford/New York: Berghahn Books, 2015; Bjørn Thomassen, *Liminality and the modern: living through the in-between*, Farnham, Surrey/Burlington, VT: Ashgate [2014]; Agnes Horváth, *Modernism and Charisma*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2013; Agnes Horváth, *The Political psychology of trickster-clown: an analytical experiment around communism as a myth*, EUI Working paper 1997.

3 Horváth, A., B. Thomassen, H. Wydra (Eds.), *Breaking boundaries. Varieties of liminality*. Oxford/New York: Berghahn Books, 2015, p. 1-2.

Liminaliteit legt juist de focus op dit tussengebied, op grenzen en overgangen. Het begrip leent zich daarom uitstekend voor de geschiedwetenschap en met name voor de studie naar ervaringen van oorlog en verzet. Want is het niet juist rond die ervaringen dat we door onze wens te komen tot heldere ordening en een defintief oordeel, gevangen zitten in de binaire kijk: was het echt verzet of dagelijks werk? Was het heldendom of avonturisme? Was het goed of fout? Horen wij bij de goeden of de slechten?

De laatste decennia hadden we twee manieren om met deze binariteit om te gaan:

7

De eerste manier was om de oorlogsgeschiedenis te bekijken als ‘grijs’ – wat een negatieve bijklank heeft – dan wel als ‘veelkleurig’ – dat juist weer een positieve draai wil geven.⁴

De tweede manier was om, zoals bepleit door bijvoorbeeld Hans Blom en andere wetenschappers, aandacht te vragen voor complexiteit en nuance.⁵

Beide benaderingen helpen echter onvoldoende om los te komen van de focus op een eindoordeel: of de grens tussen goed en fout nu ligt bij donkergrijs of lichtgrijs is in feite een herhaling van dezelfde binaire, morele aanpak. Nadruk op complexiteit en nuance vinden academici interessant, maar levert bij het brede publiek een geïrriteerde zucht op: goed, het is complex, maar wat is de conclusie: goed of fout?

Zo blijven we ons bezighouden met onszelf, ons eigen ongemak, en niet met de ervaring van de mensen toen.

Zo blijven we in een cirkel gevangen en ontzeggen ons de kans om door aandacht voor de ervaringen en transformaties van de mensen toen onszelf betere instrumenten te geven voor reflectie op de vraagstukken van nu.

Juist door ons te richten op dat wat een wezenlijk onderdeel is van de oorlogservaring: namelijk het zich een weg te moeten zoeken in het tussengebied, het onbekende, het ambivalente, niet vast-pin-bare, kunnen we afstand nemen van de reflex tot oordelen. Een concept als liminaliteit helpt ons om de

---

4 Dit is in feite de discussie waar bijvoorbeeld Chris van der Heijden een belangrijke rol in speelt. Chris van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam [etc.]: Contact, 2001; idem, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Amsterdam: Contact, 2011; Contramine: Grijs verleden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 05/01/2011, Vol. 124 (2), pp. 238-238.

5 Hans Blom, *In de ban van goed en fout: wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Bergen (N-H), 1983; idem, *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* Afscheidsrede UvA 2007.

tussengebieden te bestuderen.⁶ Die vaardigheid helpt ons vervolgens bij het reflecteren op ónze actuele vraagstukken.

Wat kenmerkt de liminale fase? De grondlegger van het begrip was Arnold van Gennep, een antropoloog uit de vroeg-twintigste eeuwse, Franse traditie. Van Gennep bestudeerde *rites de passage*, met name die van kindertijd naar volwassenheid. Victor Turner werkte deze ideeën in de jaren zestig verder uit.

- 8 Beide auteurs richten zich op de *ervaring van transformaties*. Bijvoorbeeld de ervaring van een initiatierite van kind tot volwassene. Om volwassen te kunnen worden moet de jongeling een serie van cruciale ervaringen doormaken. Dit kan vrij impliciet en terloops, zoals in onze samenleving veelal het geval is, maar deze ervaringen kunnen ook samenvallen in tijd en plaats: in een ritueel. Wie het ritueel doorstaat, wordt volwassen. Hij of zij moet zich er aan overgeven, de instructies van de ceremoniemeester volgen, maar de initiant moet ook bewijzen de nieuwe status waardig te zijn.

Zo'n transformatie verloopt volgens Van Gennep in drie fasen.

De eerste fase is de 'rite van afscheiding': een kind dat volwassen wordt, neemt afstand van zijn identiteit en rol als kind. Dit betekent dat een transformatieve ervaring enkel mogelijk is als men eerst iets achterlaat. Er zit een element in van breuk en nieuw begin.⁷

De tweede fase is de daadwerkelijke liminale fase. Oude grenzen, regels en normen worden opgeheven waardoor een soort tabula rasa ontstaat. Dat is zowel voor de jongeling als voor de gemeenschap nodig om de overgang naar volwassenheid te kunnen maken. Een Alice in Wonderland-ervaring⁸ waarin alles mogelijk wordt. De rituelen begrenzen deze openheid, maar helemaal voorspelbaar wordt het niet: de initiant moet zich bewijzen en kan ook falen. Kortom, een 'ervaring' betekent dat op het moment dat eerdere zekerheden achtergelaten zijn en iemand een situatie van onzekerheid en kneedbaarheid binnentreedt, iets kan gebeuren dat hem of haar diepgaand verandert, of beter: her-vormt.⁹

---

6 Horváth et al., *Breaking boundaries*, p. 2-3.

7 Arpad Szakolczai, *Liminality and Experience. Structuring transitory situations and transformative events*, in: Horváth et al., *idem*, pp. 11-38, p. 18.

8 Szakolczai, *idem*, p. 18.

9 '(...) an "experience" means that once previous certainties are removed and one enters a delicate, uncertain, malleable state, something might happen to one that alters the very core of one's being', Szakolczai, *idem*, p. 18.

De derde fase is de wedergeboorte met een nieuwe identiteit, gevormd door de ervaring en met een nieuwe positie en rol in de gemeenschap.

De meest interessante fase is die tweede: de liminale fase waarin een oude identiteit losgelaten is, maar een nieuwe identiteit nog niet aangenomen. Daar komen we bij de kern van wat ervaringen zijn: de transformaties die we doormaken, identiteiten die wegvallen of juist opkomen.

Door te kijken naar liminaliteit kunnen we de ervaring van in verzet komen beter begrijpen. Want mensen die tijdens oorlog en onderdrukking in verzet komen, ondergaan een transformatie. De oorlogssituatie trekt immers in twijfel wat eerder als vanzelfsprekend werd ervaren en dwingt mensen te reflecteren op hun ervaringen en verwachtingen, op hun leven tot dan toe en misschien wel op de kern van hun identiteit.¹⁰

De mate en richting van de verandering in een liminale periode hangt natuurlijk van allerlei factoren af: in hoeverre kunnen oude identiteiten behouden worden of staan instituties van de oude orde nog overeind? Het hoeft dus zeker niet het geval te zijn dat ieder die in verzet kwam, zijn wereld op de grondvesten zag schudden. Maar het was wel altijd in de context van een radicale verandering van de wereld waarin iemand leefde – namelijk de nieuwe situatie van bezetting, onderdrukking en vervolging – dat die reflectie noodzakelijk werd; óók wanneer de verzetsdaden zich schijnbaar zonder grote breuken in het dagelijksleven inpasten.

Liminaliteit leert ons inzien dat zulke ervaringen soms letterlijk iemands ‘manier van zijn’ transformeren.¹¹ Zo helpt liminaliteit ons los te komen van de focus op mensen van wie we de motieven moeten zien te achterhalen, die we moeten zien in te delen in deze of gene (morele) categorie. Zo krijgen we juist zicht op de onbekende ruimte die ontstaat wanneer oude structuren en normen wegvallen, een ieder daarmee om moet zien te gaan en erdoor gevormd zal worden.

Wie of wat beïnvloeden en vormen in een levensechte liminale fase – en dus niet in een ritueel – die tussenruimte? In de politieke wetenschap is bijvoorbeeld veel interesse voor de door Max Weber beschreven charismatisch leider en zijn rol in crisissituaties. Meer recent is er aandacht voor de figuur van de ‘trickster’ of charlatan, en de rol van externe instituties.¹² Hieruit kunnen we inspiratie halen,

---

¹⁰ Szakolczai, *idem*, p. 30.

¹¹ Szakolczai, *idem*, p. 30.

¹² Denk aan de rol van NGO's met betrekking tot mensenrechten en Transitional Justice, zie oa. Horvath et al., *Breaking boundaries*.

maar ik denk dat een historische benadering ook nieuwe wegen opent. Ik geef twee voorbeelden van mensen die in een liminale fase komen, waarin hun verzet vormkrijgt.

Otto en Elise Hampel / Otto en Anna Quangel

10

In 1946 schreef Hans Fallada de roman *Jeder stirbt für sich allein* (Nederlandse titel: *Alleen in Berlijn*¹³). Hij baseerde zich op Gestapo-dossiers over het echtpaar Otto en Elise Hampel dat in 1943 wegens verzet was geëxecuteerd. Fallada noemt hen Otto en Anna Quangel: net even andere namen, zoals wat in de roman staat noodzakelijkerwijs net even anders is dan wat de historische personages precies gezegd en beleefd hebben.

Ik verbind Fallada's verbeelding van hun lot met informatie uit historische bronnen (ook een vorm van verbeelding) en laat zien hoe we door een liminale fase te onderzoeken inzicht kunnen krijgen in de 'geleefde levens'.

Otto en Elise Hampel wonen in een Berlijnse arbeiderswijk. In 1940 zijn ze drie jaar getrouwd, kinderloos, Otto is een weduwnaar van middelbare leeftijd, Elise is eind dertig. Otto werkt in een fabriek, Elise verzorgt het huishouden. Ze zijn nauwelijks actief binnen het Nazi-systeem, maar evenmin in verzetskringen. Of het een gelukkig huwelijk is, wordt in de familie betwijfeld.¹⁴

In de vroege zomer van 1940 sneuvelt Elise's lievelingsbroer Kurt, het nakomertje voor wie zij altijd als een moeder was.

Fallada heeft dit aangepast: in het boek sneuvelt hun eigen zoon. Fallada beschrijft hoe het nieuws het echtpaar bereikt en verbeeldt de schok, het begin van het radicaal nieuwe wanneer Anna (zoals Elise in de roman heet) de brief krijgt:

Verstard zit ze op de bank als haar man vraagt wat er is. Als hij de brief uit haar hand wil pakken, grist ze hem terug en scheurt hem in snippers: leugens, leugens! Een 'Heldentod' voor Führer en Volk noemen ze dat! Van een jongen die helemaal niet in het leger wilde. 'Dat hebben jullie nou bereikt met je vervloekte

13 Onlangs is Fallada's boek herontdekt en na Franse, Israelische en Engelse uitgaven eveneens in Duitsland in de bestsellerslijsten terechtgekomen en ook in Nederland populair. Ook is het boek opnieuw verfilmd: *Alone in Berlin* (met Emma Thompson, Brendan Gleeson en Daniel Brühl, reg. Vincent Pérez) had zijn premiere op de Berlinale van 2016.

14 Verschillende opmerkingen in Manfred Kuhnke, *Falladas letzter Roman. Die ware Geschichte*, Edition federchen, Steffen Verlag, 2011.

oorlog, jij en je Führer!’ roept ze Otto in het gezicht. ‘Ik en mijn Führer?’ reageert Otto totaal van zijn stuk: ‘Hoezo is hij opeens *mijn* Führer? We hebben toch altijd *samen* op hem gestemd?’¹⁵

Anna valt tegen hem uit: wat is hij voor een man? Als hij maar zijn rust krijgt, doet hij alles. En kijk wat er van komt. Zij hebben gedaan wat hij wilde. En nu is haar kind dood en hij noch zijn Führer kunnen hem ooit terugbrengen. Otto hoort het aan en verlaat de woning.¹⁶

Er is een radicaal nieuwe situatie ontstaan: Otto en Anna zijn beiden uit hun normale leven geslingerd. Anna doordat ze haar enige zoon kwijt is, afgepakt, gestorven voor niets. Otto door de confrontatie met het leed van zijn vrouw. En doordat dit zinnenet in zijn hoofd rondspookt: jij en je Führer.

Anna denkt te midden van alle emoties: ‘Die kunnen niet ongestraft mijn jongen ombrengen. Ik kan ook anders zijn ...’¹⁷ Otto zal niet meer alles alleen kunnen bepalen. Ze wil anders zijn, actief haar eigen houding en gedrag bepalen, niet meer volgzzaam zijn.

Dan gaat ze Otto’s middagmaal klaarmaken.

Fallada beschrijft hoe Anna in een liminale fase terecht komt: oude zekerheden en gewoonten verdwijnen en ze zoekt naar een nieuwe houding. Tegelijkertijd blijven allerlei dagelijkse gewoonten intact: op tijd eten koken!

Fallada vond het voor de roman overtuigender om niet het lievelingsbroertje maar de eigen zoon te laten sneuvelen.¹⁸ Maar dat de dood van broer Kurt beslissend was, blijkt uit wat de Hampels na hun arrestatie aan de Gestapo vertellen over hun stap naar verzet:

Otto zegt dat de dood van zijn zwager een verandering in hem bewerkstelligde en dat hij daarna negatief tegenover de staat kwam te staan.¹⁹ Ook zijn vrouw veranderde, volgens Otto: het verlies van haar broer maakte haar zeer verbitterd en verzwakte haar politieke houding.²⁰ Beiden waren al minder standvastig, maar

15 Hans Fallada, *Jeder stirbt für sich allein*, Roman. Berlin: Aufbau Verlag 2011, p. 15-16. Zie ook Hans Fallada, *Alleen in Berlijn*, Roman, Amsterdam: Cossée, 2013, p. 11.

16 Fallada, *Jeder stirbt für sich allein*, p. 15-16 (Fallada, *Alleen in Berlijn*, p.12).

17 Fallada, *idem*, p. 33 (Fallada, *idem*, p. 24).

18 Kuhnke, *Falladas letzter Roman*, p. 41-42.

19 Vernehmung Otto Hampel 20. Oktober 1942, gecit. in: Kuhnke, *Falladas letzter Roman*, p. 30.

20 Kuhnke, *idem*, p. 30.

de plotselinge dood van Kurt heeft die verandering bezegeld, zegt Otto. Want als de oorlog niet was gekomen, had Kurt gewoon nog geleefd. Ze waren daarna vast overtuigd, samen, in hun verzet.²¹ Otto neemt de hoofdschuld op zich. Elise verklaart dat zij beiden even schuldig zijn.²² Beiden zijn bijzonder open en vol vertrouwen tegenover de Gestapo. Ze verwachten geen serieuze straf. Misschien enkele jaren tuchthuis?

Ze krijgen de doodstraf.

12

Hoe geven mensen zoals Otto en Elise Hampel de liminale fase na het doodsbericht van een dierbare vorm? Welke transformaties maken zij door en wat voor verzet plegen zij?

Otto wil postkaarten schrijven, de kaarten in drukbezochte trappenhuisen leggen en zo oproepen tot verzet tegen Hitler en de oorlog.

Fallada beschreef het zo: Anna reageerde teleurgesteld: postkaartjes? Is dat alles? 'Of het weinig is of veel', reageerde Otto, 'als ze ons pakken, zal het ons onze kop kosten.' Anna kromp ineem, zoveel gruwelijk overtuigends lag in deze woorden. Een ogenblik zag ze de guillotine op de grauwe binnenplaats van de gevangenis. Ze rilde. Keek snel weer naar Otto. Misschien had hij gelijk: of het nu veel of weinig was, meer dan je leven kon je niet wagen. Hoofdzaak was dat je je verzette.²³

Dan lachen ze, schrijft Fallada, wanneer Otto strijdlustig zegt dat ze zich niet zomaar laten vangen. Dat ze de ondergang van het Derde Rijk willen meemaken en dan kunnen zeggen: wij zijn erbij geweest.²⁴ *Wij hoorden bij het verzet.*

We zien zo hoe Fallada de liminale fase verbeeldt waarin hun verzet en besef van een veranderde identiteit vorm krijgt. Eerst was er niets, behalve de schok van het doodsbericht. Toen de wil anders te zijn, zich te gaan verzetten. In dat niemandsland vormt Otto zijn plan: een plan dat naar opzet en aard aansloot bij zijn ervaringen en mogelijkheden (stilletjes, kleinschalig). Maar dat hem ook uit zijn comfortzone haalt: iedere zondag zwoegt hij met zijn ongeoefende hand op een postkaart.

Samen dromen ze ervan hoe de kaarten de geest van verzet aanwakkeren. Overal zullen ze opduiken! Tot op het bureau van Hitler zelf! Die belofte verblindt hen.

21 Vernehmung Otto Hampel 21. Oktober 1942, gecit. in: Kuhnke, *idem*, p. 30-31.

22 Vernehmung Elise Hampel 20. Oktober 1942, gecit. in: Kuhnke, *idem*, p. 31.

23 Fallada, *Jeder stirbt für sich allein*, p.181-183 (Fallada, *Alleen in Berlijn*, p. 127-128).

24 Fallada, *idem*, p.181-183 (Fallada, *idem*, p. 127-128).

Waren zij daarnet nog figuranten die meerommelden in het gewoel, nu staken zij daar bovenuit.²⁵ Zo verbeeldt Fallada hun transformatie en verzetsidentiteit: uitgetild uit het gerommel, met een diepere gewaarwording van hun individualiteit. In de ijskoude, ijle lucht. Apart, anders. Maar meer zichzelf en wie ze willen zijn.

Na twee jaar worden zij opgepakt. Vrijwel alle kaarten zijn bij vondst direct ingeleverd bij de Gestapo. Niets vonk tot groots verzet. Maar Otto zegt: 'Ik ben tenminste fatsoenlijk gebleven (...) Ik heb niet meegedaan.'²⁶

13

De door Fallada beschreven ervaring – van normaliteit, via schok, het zich realiseren dat een andere, nieuwe identiteit nodig is die recht doet aan wat zij vinden en wie zij willen zijn, en vervolgens het vormgeven van hun verzet tegen Hitlers oorlog – sluit nauw aan op de drie stadia van Van Genneep en Turner: separatie, de daarop volgende liminale fase met de ervaring van opnieuw gevormd worden, en tot slot terugkeer met een nieuwe identiteit.

Het toont het verband tussen liminaliteit en ervaring: op het moment dat eerdere zekerheden achtergelaten zijn en iemand in een delicate, onzekere en kneedbare situatie komt, kan iets gebeuren dat hem of haar opnieuw vormt. Fallada laat zijn Otto en Anna precies dit doormaken tussen het moment dat zij hun zoons doodstijding ontvingen tot het moment waarop zij tot in hun diepste kern voelden dat zij nu, met hún verzet, het juiste deden. De uitspraken van de echte Otto en Elise sluiten hierbij aan: de schok, het niet meer willen meedoen, de trots en rust wanneer zij gepakt zijn.

Fallada heeft evenwel een laatste, grote tragedie weggelaten. Zoals de dood van Elise's broer een liminale fase in gang zette waardoor zij een grens overschreden, veranderden en in verzet kwamen, zo brak met het vonnis van de doodstraf eveneens een nieuwe fase aan. Otto en Elise bleven niet standvastig en trots. Zij dienden beiden gratieverzoeken in waarin zij de schuld op elkaar afschoven.²⁷ Otto stelde nu dat zijn vrouw hem, gegrepen door de dood van haar broer, opgehitst had. Dat ze hem gebruikte om haar hart te luchten. Dat haar eindeloze geraas, ontevredenheid en dwang hem die kaarten deed schrijven.²⁸ Kortom, hij was eigenlijk slachtoffer van haar boosaardig verdriet.

25 Fallada, *idem*, p.188 (Fallada, *idem*, p. 132).

26 Fallada, *idem*, p.630 (Fallada, *idem*, p. 443).

27 Zie oa. Johannes Groschupf: Ehepaar Hampel allein in Berlin. In: *Die Zeit* 16. April 2011. <http://www.zeit.de/kultur/literatur/2011-04/hans-fallada-widerstand/komplettansicht>

28 Gratieverzoeken Otto Hampel, 27.1 en 11.2 1943, gecit. in: Kuhnke, *Falladas letzter Roman*, p. 33-34.

Omgekeerd schreef Elise hoe haar diepe verdriet vanwege de dood van haar lievelingsbroer door haar man werd aangegrepen haar te beïnvloeden, verwarren en op het verkeerde pad te brengen. Later probeerde ze hem tevergeefs te stoppen.²⁹ In een afscheidsbrief aan haar familie schreef Elise hoe het haar speet dat ze Otto – ‘deze vreselijke man’ – na de dood van Kurt niet verlaten had. Als ze toen niet zo van streek was geweest, was het allemaal nooit zo ver gekomen. Kon ze het de Führer zelf maar uitleggen: hij had het zeker begrepen.³⁰

Angst voor de valbijl verwoestte hun solidariteit en maakt hun verzetservaring veel complexer dan simpelweg zelfverwerkelijking of inzicht in het nationaal-socialisme. Het verspreiden van anti-Hitlerkaartjes was de vorm die zij gaven aan hun leven toen een grote schok optrad. Die vorm werd een onbegrijpelijke en onverdraagelijke vergissing toen zij met de consequenties werden geconfronteerd. Fallada laat dit weg: expres omdat het de roman verstoort? Had hij dit deel van het dossier niet?³¹ Hoe dan ook: het is de werkelijkheid. De historische werkelijkheid die ons altijd weer confronteert met wat we liever niet willen weten, wat ons eigenlijk niet goed uitkomt.

De Geuzen

Mijn tweede voorbeeld betreft een bekende Nederlandse verzetsgroep: de Geuzen. Het laat zien hoe mensen in de liminale fase waarin alles op losse schroeven lijkt te staan, kunnen teruggrijpen op eerdere ervaringen en bestaande instituties om het nieuwe vorm te geven.

Wanneer oorlog uitbreekt verwachten we dat de regels van het normale leven worden opgeschort; we betreden een nieuw, liminaal tijdperk.³² Een reflex is deze onzekerheid te willen opheffen, bijvoorbeeld door zich om een leider te scharen of terug te grijpen op oude, ingesleten voorstellingen en historische analogieën.³³ Dit gebeurde niet alleen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de aanslagen van 11 september verklaarde George W. Bush dat dit een ‘New Pearl Harbor’ was: een nieuwe mondiale oorlog, van goed tegen kwaad, dat ook nu ‘goed’ zou winnen.

29 Gratieverzoek Elise Hampel, 1.2 1943, gecit. in: Kuhnke, *idem*, p. 35, p. 37.

30 Afschrift laatste brief Elise Hampel, 9.4 1943, afgedrukt in: Kuhnke, *idem*, p. 143.

31 Manfred Kuhnke, *Falladas letzter Roman*. Ook: <http://das-blaettchen.de/2012/07/was-hinter-falladas-jeder-stirbt-fuer-sich-allein-steckt-14168.html>

32 Mary L. Dudziak, *Wartime. An idea, its history, its consequences*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2013 (2012).

33 Djouaria Ghilani, Olivier Luminet, Hans-Peter Erb, Christine Flassbeck, Valérie Rosoux, Ismee Tames, Olivier Klein, *Looking Forward to the Past: A Theoretical Roadmap of the Uses of Historical Analogies*, in: *Memory Studies* (under review).

De verwijzing naar Pearl Harbor gaf in de chaos en ontredde betekenis en een script. Historische analogieën helpen oude zekerheden opnieuw uit te vinden zodat ze houvast bieden in een liminale fase. Dit is wat de Geuzen deden.

De Geuzen waren een van de eerste verzetsgroepen in Nederland. Initiator Bernard IJzerdraat schreef zijn eerste vlugblad al toen de capitulatie nauwelijks getekend was. Dat vlugschrift was zijn reactie op de radicaal veranderde, liminale situatie die op 10 mei was ontstaan: IJzerdraats stap naar verzet.

15

IJzerdraat was destijds 48, getrouwd, vader van twee volwassen zoons uit zijn eerste en twee kinderen uit zijn tweede huwelijk. Hij was met wisselend succes onderwijzer en kunstwever. In de jaren dertig stond hij kritisch tenover het fascisme. Bij het uitbreken van de oorlog in september 1939 verhuisde hij voor de zekerheid met zijn gezin van oost naar west-Nederland.

Zijn dochter vertelde in een documentaire uit 1992 hoe haar vader de meidagen doormaakte:

‘Hij praatte wel over dingen die hij op straat had gezien. Was ook naar Rotterdam geweest (...) praatte daar wel over op, wat zal ik zeggen, een ernstige toon. Een wat fellere toon. Hij, je zou nu achteraf zeggen, er zat haat bij de manier waarop hij erover sprak. Het was allemaal niet gewoon. Hij was ook wat teruggetrokken naar ons toe, maar niet onaangenaam, maar je kon merken: hij is heel sterk met iets bezig.’³⁴

Kortom, het broeide in IJzerdraat. Zijn dochter herinnerde zich ook dat hij kort daarop aan tafel zat met een blocnote en vulpen. Ze mocht hem niet storen; hij schreef. Wellicht was dat het eerste Geuzenbericht?

In het in 1965 verschenen boekje *De Geuzen*, beschreef RIOD-medewerker Harry Paape wat IJzerdraat doormaakte:

‘Het enige wat hij kon, nadat hij op die ochtend – net als miljoenen andere Nederlanders – gewekt was door het geronk van Duitse vliegtuigen, was naar de radio luisteren, naar steeds weer die alarm-berichten, (...). Luisteren en heen en weer lopen, en vloeken en bidden, en kankeren op de geallieerden – waar bléven ze (...) Toen het bericht doorkwam dat de Koningin en de regering

---

³⁴ Daja IJzerdraat, in *NCRV Dokument ‘Zij waren de eersten’*, 1992. Opgenomen in de NIOD DVD-box *De Nederlandse Verzetshelden*, 2013.

naar Engeland waren vertrokken, toen wist hij het al: dit is het einde. Maar tegelijkertijd wist hij ook, dat dit het einde niet mócht zijn. Ons leger is misschien verslagen, maar ons volk niet. Tachtig jaar hebben we ons verzet tegen de Spanjaarden, dat kunnen we weer. Dat móeten we weer. Geuzen moeten we weer worden...³⁵

16

Na een slapeloze nacht schrijft IJzerdraat het eerste, niet bewaarde Geuzenbericht. IJzerdraat heeft een stuk of tien kopieën gemaakt en met zijn zoon verspreid.³⁶ ‘De eerste stap is gezet’, concludeert Paape.³⁷

Het tweede bericht is wel bewaard gebleven. Wat schrijft IJzerdraat?

‘Nederland zal zijn vrijheidsberoving niet voor zoete koek opeten. We weten wat ons te wachten staat. Al onze voorraden zullen worden weggehaald, voedsel, kleding, schoeisel. Spoedig krijgen we het bonnenstelsel voor alles en nog wat en daarna kunnen we zelfs op de bonnen niets meer krijgen. Onze jonge mannen zullen worden gedwongen elders te gaan werken voor de overweldiger. We krijgen stellig spoedig een nieuwe Alva met bloedraad en inquisitie (of een Quisling). Maar de Geuzenactie zal ons geleidelijk organiseren en eenmaal zullen we, evenals in de Tachtigjarige oorlog, onze vrijheid heroveren. Moed en vertrouwen. Ons land zal geen onderdeel van Duitsland worden!’³⁸

IJzerdraat grijpt terug op wat hij weet en zich herinnert van de Eerste Wereldoorlog: voedsel op de bon, roof, mannen die voor de bezetter moeten werken. Dat was wat een doorsnee Nederlander³⁹ in 1940 verwachtte van oorlog en bezetting. Maar hij doet meer: als leidraad voor actie in deze liminale fase, kiest hij het destijds diep verankerde (hoewel door religieuze verdeeldheid niet onproblematische) verhaal van de Tachtigjarige oorlog. Een nieuwe Alva zal komen, met bloedraad en inquisitie. We zullen, kortom, dezelfde onderdrukking en vervolging ervaren als toen. Maar georganiseerd in de Geuzenactie zullen we, net als toen, de vrijheid heroveren. Deze historische analogie voorziet IJzerdraat en de zijnen van een script om de liminale fase door te komen: Geuzen moeten ze worden, dan zullen ze de vrijheid heroveren.

De analogie met de Geuzen uit de Tachtigjarige oorlog blijkt de interpretatie van de situatie van bezetting sterk te beïnvloeden. De bezetting wordt gelijkgesteld aan de Spaanse overheersing ruim driehonderd jaar eerder, gekenmerkt door

35 Harry Paape, *De Geuzen*, Boekenweekgeschenk 1965, p. 14.

36 Van die eerste bericht is voor zover bekend geen exemplaar bewaard gebleven.

37 Paape, *De Geuzen*, p. 15.

38 Het originele document bevindt zich in het Stadsarchief Vlaardingens.

39 NB niet iedereen zag het zo natuurlijk, denk bijvoorbeeld aan veel Joodse Nederlanders, vluchtelingen uit Duitsland die in Nederland verblijven, etc.

staatsabsolutisme en onderdrukking van de vrijheid van godsdienst en geweten. Het gevaar, menen de Geuzen van 1940, komt uit dezelfde hoek. Ook blijkt uit hun geschriften dat deze oorlog werd gezien als een van goed tegen kwaad, net als destijds tegen de Spanjaarden, en dat het goede – opnieuw – zou overwinnen.

Dat was het script. Opvallend is de geringe aandacht voor het Nazi-systeem, het repressieapparaat, oftewel: voor de vraag of deze Duitse bezetter wel echt zo leek op de Spaanse van destijds. Ook is nauwelijks aandacht voor de praktische kant. IJzerdraat en de zijnen waren geen doorgewinterde militairen, geen partizanen, geen gestaald partij kader, zelfs geen Spanjestrijders. Deze mannen hadden nauwelijks ‘repertoire’.

17

Paape beschrijft hoe IJzerdraats actie zich uitbreidt. Hij krijgt bezoek van Jan Kijne, een oud-onderwijzer uit Vlaardingen. Kijne vertelt over de jongensboeken die hij over de Tachtigjarige oorlog geschreven had, zijn enthousiasme voor de strijd van de Watergeuzen. IJzerdraat neemt hem daarop in vertrouwen.⁴⁰ Kijne is enthousiast. En praktisch: er moet gespioneerd worden, gesaboteerd, inlichtingen over Duitse installaties en schepen doorgespeeld naar Engeland. Dan zullen ze pas echte Geuzen zijn! IJzerdraat is ook enthousiast: nu hebben ze een taakverdeling!⁴¹

Kijne gaat naar Ary Kop, die hij kent van een wandelvereniging. Zouden de wandelaars niet inlichtingen kunnen vergaren?⁴² Ook Kop is enthousiast: eindelijk actie! Vervolgens werven ze mensen, stellen een eed op, tekenen een organogram van hun leger met rangen, standen en afdelingen.⁴³

We weten dat het daadwerkelijke verzetswerk van de Geuzen moeizaam en kleinschalig was: vlugschriften, af en toe een poging tot sabotage, wilde plannen over geheime agenten, pogingen informatie naar Londen te sturen en wapens te verzamelen... Desalniettemin sloten zich in de loop van 1940 enkele honderden mensen bij de groep aan. Mensen die iets wilden dóen, een houvast zochten en dit vonden in de gedeelde identiteit van Geus en de verlokkenende idee te behoren tot een steeds groeiend Geuzenleger. Het lijkt wel of de analogie met de Tachtigjarige oorlog hen in de weg zat om de Nazi's te zien voor wie ze waren.

Dit onvermogen adequaat in te spelen op het Nazi-vervolgingsapparaat, leidde de ondergang van de Geuzengroep in. Eind 1940 arresteerde de SD tal van Geuzen, inclusief IJzerdraat. Ook toen de arrestaties al begonnen waren, dook niemand

40 Paape, *De Geuzen*, p. 18.

41 Paape, *idem*, p. 19.

42 Paape, *idem*, p. 19.

43 Paape, *idem*, p. 20.

onder.⁴⁴ Ze kwamen niet op het idee, ze verwachtten geen strenge straffen. ‘Ik moet even mee. Het zal wel een paar uur duren,’ herinnert IJzerdraats dochter zich de laatste woorden van haar vader wanneer hij ’s ochtends vroeg wordt opgehaald.⁴⁵ De Geuzen vertrouwden erop dat Nederland nog Nederland was, en de rechtbank hun zaak dus mild en eerlijk zou beoordelen.

18

Het geweld waarmee de gearresteerde Geuzen te maken kregen bij verhoren was een schok: dat klopte niet met de verwachtingen. Een van hen bezweek aan de martelingen. Ze verwachtten desondanks dat de rechters hen milde straffen zouden geven. Dat gebeurde niet. Achttien mannen kregen de doodstraf, inclusief IJzerdraat, Kijne en Kop. Voor drie van hen werd deze straf wegens minderjarigheid omgezet in levenslang. Om de achttien weer vol te maken werden drie Februaristakers toegevoegd. Op 13 maart 1941 werden zij gefusilleerd op de Waalsdorpervlakte. Het was de eerste massa-executie in bezet-Nederland.

De executies van de Geuzen, de keiharde repressie van de Februaristaking: dit paste niet in het script van Geuzenstrijd tegen staatsabsolutisme en geloofsonderdrukking, van vertrouwen en dús triomferen. Vanaf maart 1941 wist iederéén in Nederland dat dit een andere oorlog was. De Geuzen uit de tijd van Spaanse overheersing verdwenen niet als inspiratiebron. Maar in het meest beroemde oorlogsgedicht, *Het lied der 18 doden* dat Jan Campert naar aanleiding van deze executies schreef, zit geen verwijzing naar de Tachtigjarige oorlog. Des te meer noemt hij Hitler en het nationaal-socialisme.

U zult begrijpen dat het geen zin heeft de Geuzen naïef te noemen. Het heeft ook weinig zin hen te heroïseren, zoals Paape deed.⁴⁶ Wie de interviews bekijkt die Paape in 1964 afnam, ziet hoe zijn gedroomde Geuzen-groep afwijkt van de historische: de geïnterviewden uitten zich veel ambiguer en tegenstrijdiger dan Paape’s boekje doet geloven. Sommige Geuzen blijken in augustus al uit de groep gestapt uit frustratie over de alom heersende loslippigheid. Anderen wijzen op onduidelijke contacten tussen Geuzen en een (foute?) politieman. Een geïnterviewde zegt, dat Kop huilerig en kinderachtig deed tijdens het proces. Een ander vond IJzerdraat een druk en venijnig mannetje dat weinig klaarspeelde. Ook zou Kijne zo fanatiek zijn geweest, omdat hij zich wilde rehabiliteren na ontslag vanwege vermeende ontucht met minderjarigen.⁴⁷

44 Zie voor uitgebreide beschrijvingen Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, 2^e band, pp.689-693, Harry Paape, *De Geuzen*, Boekenweekgeschenk 1965.

45 Daja IJzerdraat in: *NCRV Dokument* 1992.

46 Paape, *De Geuzen*, p. 155.

47 DocII - 272 “De Geuzen”, Archief NIOD.

Maar het gaat ons niet om heroïsering of ontmaskering. Door onze blik op de liminale fase zien wij dat de hoofdpersonen uit de Geuzengroep op de situatie reageerden vanuit hun eigen ervaringen, verwachtingen en wereldbeeld. Zij weigerden te accepteren dat het oude waardensysteem, de oude instituties verwoest waren en probeerden deze op de nieuwe situatie toe te passen. Met vallen en opstaan, geruzie en gedoe. De analogie met de Geuzen uit de Tachtigjarige oorlog creëerde bovendien blinde vlekken. Het laat zien hoe in een liminale fase mensen zoeken naar houvast: in zichzelf, bij charismatische leiders of bij oude instituties. Deze liminale ervaring vormde hen, en maakte IJzerdraat en andere Geuzen tot verzetslieden.

19

Slot

Ik kom tot het slot van mij rede. Ik heb de oude vraag ‘hoe krijgt verzet vorm?’ opnieuw opgeworpen met een richting van het antwoord: verzet krijg vorm in een situatie van liminaliteit. Welke uitdagingen brengt zo’n situatie voor mensen mee? Waarop oriënteren zij zich? Wat betekent dit voor de vorm van hun verzet?

De voorbeelden laten zien dat er geen sprake is van alleen maar een nieuwe identiteit – zoals het kind dat volwassen wordt ook nooit alleen maar een nieuwe persoon is. Een liminale fase ‘her-vormt’. Denk aan wat Ovidius schreef in de *Metamorfosen*:

‘En net als zachte bijenwas steeds weer iets anders uitbeeldt, niet blijft wat zij geweest is, niet dezelfde vorm bewaart, maar wel dezelfde was is, is de ziel – zeg ik u – wel steeds dezelfde, maar verschijnt in velerlei gestalten.’⁴⁸

De oude, binaire benadering zou ons een discussie hebben opgeleverd over de vraag of de Hampels nu echte verzetslieden waren, of eigenlijk toch laf en onbeduidend. Over IJzerdraat en de Geuzen zouden we getwist hebben of ze nu helden waren van het eerste uur, of eigenlijk naïef en in feite zonder invloed. Eindeloos gesteggel. En de ‘geleefde levens’ gaan ondertussen aan ons voorbij.

Kijken we naar de limale fase in de levens van deze mensen dan zien we wat anders:

De Hampels werden geconfronteerd met het verlies van een naaste. De schok creëerde de gevoelde noodzaak zich in de complexe dynamiek van hun huwelijk opnieuw uit te vinden. Hieruit ontstond hún vorm van verzet: een protest

---

48 Ovidius, *Metamorfosen*, boek XV, 169, vert. M. d’Hane-Scheltema.

tegen het Hitler-regime door middel van opruiende briefkaarten. Dit sloot aan bij hun voorstellingsvermogen, verwachtingen en vaardigheden. De Hampels waren waarschijnlijk tegelijkertijd eensgezind geweest in hun verzet, zoals zij in hun eerste verhoren aangaven, én onder druk van en beïnvloed door elkaars ervaringen en verwachtingen na de dood van Kurt, zoals zij later benadrukken.

IJzerdraat was rusteloos na de inval en capitulatie en zocht een vorm van actie die bij zijn mogelijkheden, verwachtingen en ervaringen paste. De Tachtigjarige oorlog, een nieuw Geuzenleger, de moed er in houden met vlugschriften. Een historische analogie voorzag op die manier in een script om door de liminale fase heen te komen. Het vormde en begrenste het Geuzenverzet; was tegelijkertijd houvast en risico.

Zo laat de focus op de liminale periode ons zien hoe verzet kan ontstaan, en ten ondergaan. En wat voor de mensen toen gold, geldt ook voor ons.

Dankwoord

Dan wil ik nu nog een kort dankwoord spreken.

Ik dank Jan-Wilke Reerds, Jan Driever en Ido de Haan die namens respectievelijk Arq Psychotrauma Expert Groep, Stichting 1940-1945 en de Universiteit Utrecht deze leerstoel hebben mogelijk gemaakt.

Ik dank de Raad van Bestuur van Arq, de collega's bij Arq en alle medewerkers en betrokkenen van Stichting 1940-1945.

Ik dank de Universiteit Utrecht en mijn oude en nieuwe collega's bij het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis.

Ik dank ook de studenten die dit collegejaar al zorgden voor inspiratie en nieuwe inzichten.

Ik kijk enorm uit naar alle nieuwe mogelijkheden en samenwerking die in het verschiet liggen.

Dank ook aan mijn collega's van het NIOD, het instituut dat al tien jaar mijn thuisbasis is en zal blijven. Expliciete dank gaat uit naar Peter Romijn en Marjan Schwegman om wie zij zijn en alle kansen en steun die zij mij gegeven hebben.

Dank geldt voor nog veel meer van mijn collega's binnen en buiten het NIOD die, niet in de laatste plaats gedurende de afgelopen maanden – een periode die toch met recht liminaal genoemd kan worden! – meer vrienden dan collega's in strikte zin zijn geworden. Dank voor alle hulp, steun en begrip.

Dank aan mijn vrienden en familie voor al hun steun en vertrouwen en omdat ze er 'gewoon' zijn, ook in ongewone tijden.

Dank tot slot aan mijn twee kinderen en mijn partner omdat zij me het hier & nu en de toekomst laten zien.

Ik heb gezegd.

About Thresholds

Liminality and the Experience of Resistance

Inaugural lecture given by Ismee Tames, marking her professorship in the Faculty of Humanities at Utrecht University, on 17th May 2016

Rector, members of the executive board of Arq Psychotrauma Expert Group, 1940-1945 Foundation, colleagues, friends, esteemed members of the audience.

It is a question that has occupied minds for decades: why do some people respond to injustice with acts of resistance or opposition, while others do not? There is nothing abstract about this question: we constantly search for people to identify with, and we are constantly adjusting the framework we use to judge ourselves and others. Right or wrong:¹ can I feel proud or should I feel ashamed? This yearning for a solution, a way of laying to rest the sense of unease about the country's wartime past, still drives the culture of commemoration in the Netherlands and the general public's unquenchable interest in stories about the resistance. Anyone who reads the constant stream of – largely popular – publications about the Netherlands, resistance and collaboration, will discern a recurrent pattern in the questions: are we to blame? Should we feel a sense of shame, whether as a nation, a community, or a family, for our cowardice, for looking the other way, for complicity? Does this apply to me personally? Or am I among those who can feel a sense of pride? Were 'we' on the side of 'right'?

25

These nagging doubts mean that this interest in one's 'own' history surrounding the Second World War has a complicated hidden agenda: people are eager to know 'what really happened', but expect scholarship to supply not answers but solutions. Solutions to assuage the constant misgivings that one may not clearly belong among the 'good guys' after all.

Enquiries of this kind make the people who lived through the Second World War into 'attributes' for ourselves, so that we can judge and find solutions to soothe the gnawing sense of guilt, shame, sorrow and failure.

I suggest that we cast aside our preoccupation with final judgments and turn our gaze instead on the people of the past: the actual people, with all their quirks and inconsistencies, their tragedies, their failures and their heroism. I propose a method of placing the experience of war and resistance at the centre of our enquiry. Let's rid ourselves of the compulsion to judge the people who lived through those times in a way that makes us feel better about ourselves, and instead adopt a more open attitude as we learn about the lives they lived, the actions and the experiences of the people who lived through those events.

---

1 *Goed* and *fout*, although their literal meaning is simply 'right' and 'wrong', are emotionally charged words in Dutch, relating to the Netherlands' wartime occupation: those who were *fout* were collaborators with the German occupying forces, while those who were *goed* contributed in some way to the Resistance—transl.

Today I shall be dwelling more specifically on people who committed acts of resistance. I shall not be examining their supposed motives for doing so – or how we should judge these motives – but instead focus on the experience of transgression: of going from the everyday to the unfamiliar, from legal to illegal, from a relatively untroubled existence to constant vigilance. Leaving the old behind and casting about for new ways of going forward.

26

My hypothesis is that gaining more insight into the experience of transgression and transformation will give us a sharper awareness of the many layers, the ambivalence, the paradoxes and the downright messiness of reality, help us to accept them and to take them into account in our journeys of discovery within our own times. The concept of ‘liminality’, I believe, can be very helpful in this regard.

Liminality

The word ‘liminality’ comes from the Latin *limes*, threshold. It is the in-between area, the place that is governed neither by the laws and mores of one side, nor by those of the other. The old no longer applies, the new has not yet arrived and may yet take on any conceivable form. Someone who finds himself in a liminal period or space, is ‘betwixt and between’, as the anthropologist Victor Turner puts it: neither here nor there. Anything is possible: good or evil, hope, fear, self-fulfilment, or ruin.

For some years now, political scientists have been using this concept of liminality, originally a term from anthropology², in studies of crises and social transformation.³ I should like to introduce it here into the field of historiography.

Social scientists such as Agnes Horváth, Bjørn Thomassen, and Harald Wydra present liminality as an alternative to structuralist or normative approaches and as a way of avoiding the schematism of a binary model.⁴

---

2 Arnold van Gennep, *Les rites de passage: étude systématique des rites de la porte et du seuil; de l'hospitalité; de l'adoption etc.* Paris: Émile Nourry 1909; Victor Turner, *The ritual process: structure and anti-structure.* New York, N.Y.: Aldine de Gruyter, 1997.

3 A. Horváth, B. Thomassen, H. Wydra (Eds.), *Breaking Boundaries: Varieties of Liminality.* Oxford/New York: Berghahn Books, 2015; Bjørn Thomassen, *Liminality and the Modern: Living through the In-Between.* Farnham, Surrey/ Burlington, VT: Ashgate [2014]; Agnes Horváth, *Modernism and Charisma.* Houndmills: Palgrave Macmillan, 2013; Agnes Horvath, *The Political Psychology of Trickster-Clown: An Analytical Experiment around Communism as a Myth.* EUI Working paper, 1997.

4 Horváth, A., B. Thomassen, H. Wydra (Eds.), *Breaking Boundaries: Varieties of Liminality.* Oxford/New York, Berghahn Books, 2015, pp. 1-2.

The social sciences frequently deal in dichotomies: democracy versus dictatorship, war versus peace, stability versus instability. Such oppositions seem clear, but what about the space in between? We shall always be left with a residual zone that belongs neither to one category nor the other. In consequence, the conclusions we reach always remain flawed and unsatisfying. For instance, in some cases we find an inclination to sweep this unclassifiable residual category under the carpet, to make it possible to draw clear – that is, ostensibly clear – conclusions.

Liminality, in contrast, focuses precisely on this no-man's land, on boundaries and transitions. It therefore lends itself *par excellence* to historical studies, and particularly to studies of war and resistance. For is it not precisely when we come to such experiences that our desire to arrive at a clear order, a conclusive judgment, imprisons us in our binary vision: was it truly resistance or merely everyday work? Was it heroism or the bold exploits of an adventurer? Was it *goed* or *fout*?⁵ Are we the goodies or the baddies?

Over the past few decades we developed two ways of dealing with this binary classification:

The first approach was to view the wartime history as 'grey', a word with negative associations, or as 'multicoloured', which imbues it with positive associations.⁶ The second approach, as advocated by scholars such as the historian Hans Blom, is to focus on matters of complexity and nuance.⁷

Neither approach, however, helps sufficiently to relinquish the focus on a final verdict: Whether the boundary between right and wrong can be defined as dark grey or light grey is actually a repeat of the same binary moral divisions. Although academics perk up when the emphasis is on complexity and nuance, the general public is more likely to sigh in irritation: 'fine, it's complex, but what is the conclusion: right or wrong? good or bad?'

5 *Goed* and *fout*, although their literal meaning is simply 'right' and 'wrong', are emotionally charged words in this context, relating to the Netherlands' wartime occupation: those who were *fout* were collaborators with the German occupying forces, while those who were *goed* contributed in some way to the Resistance—transl. Contact 2001; *ibid.*, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Amsterdam: Contact 2011; Contramine: Grijs verleden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 05/01/2011, vol. 124(2), pp. 238-238.

6 This is a debate in which the Dutch historian Chris van der Heijden, for example, has played an important role. Chris van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam [etc.]: Contact 2001; *ibid.*, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Amsterdam: Contact 2011; Contramine: Grijs verleden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 05/01/2011, vol. 124(2), pp. 238-238.

7 Hans Blom, *In de ban van goed en fout: wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Bergen (N-H), 1983; idem, *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* Farewell speech, University of Amsterdam, 2007.

To carry on along these lines is to continue focusing on ourselves, our own sense of unease, instead of on the experience of the people who lived in those times.

If we remain trapped in this circle, we are denying ourselves an opportunity – precisely by concentrating our attention on the experiences and transformations of the people who lived through those past events – to acquire better instruments with which to reflect on the issues that concern us today.

28 Precisely by focusing on what is an essential part of the wartime experience – the need to find one’s way through the blurred in-between area, the unknown, ambivalent unpin-down-able – we can distance ourselves from the knee-jerk reflex to pass verdict. The concept of liminality can help us to study these in-between worlds.⁸ We can then harness that skill to hone our reflections on today’s pressing concerns.

What are the characteristics of the liminal phase? The term was coined by Arnold van Gennep, an anthropologist of the early twentieth-century French tradition. Van Gennep studied rites of passage, especially those through which a child passes to become an adult. Victor Turner elaborated his ideas more fully in the 1960s.

Both these scholars concerned themselves with the experience of transformation, such as the rites of initiation that separate childhood from adulthood. To become an adult necessitates going through a series of crucial experiences. These may be fairly implicit and informal, as is generally the case in Western societies nowadays, or they may be concentrated into a specific time and place – in a formal ritual. Someone who gets through the ritual successfully becomes an adult. He or she must surrender to it, must follow the instructions of the master of ceremonies, but the initiate must also prove that he or she is worthy of the new status.

Van Gennep distinguishes three phases in a transformation of this kind.

The first phase is the ‘rite of separation’: a child on the threshold of adulthood becomes detached from his or her identity and role as a child. The implication is that the transformative experience is only possible if one first leaves something behind. There is an element of rupture and a fresh start.⁹

---

8 Horváth et al., *Breaking Boundaries*, pp. 2-3.

9 Arpad Szakolczai, Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events, in: Horvath et al., *ibid.*, pp. 11-38, p. 18.

This is followed by the true liminal phase. Old boundaries, rules and norms are cancelled, creating a kind of tabula rasa. This is essential, both for the community and for the young individual, to make the transition to adulthood possible. In this ‘Alice in Wonderland’ experience¹⁰, anything is possible. The rituals bound this openness, but without making it completely predictable: the initiate has to prove himself or herself, and failure is not impossible. In short, an ‘experience’ means that once earlier certainties have been abandoned and someone enters a situation of uncertainty and malleability, something may happen from which the person emerges profoundly changed, or rather, *re-formed*.¹¹

The third phase is rebirth, with a new identity, formed by the experience and with a new position and role in the community.

The most interesting phase is the second one: the liminal phase, in which the old identity has been shed but a new identity has not yet asserted itself. Here we come to the essence of what constitutes an experience: the transformations we undergo, identities that are lost or that come to the surface.

Through an examination of liminality we can gain a better understanding of the experience of engaging in acts of resistance. People who commit acts of resistance in times of war and oppression undergo a transformation. The wartime conditions cast doubt on many things that have previously been taken for granted, forcing people to reflect on their experiences and expectations, on their lives up to that point and perhaps on the core of their identity.¹²

The extent and direction of the change that takes place in a liminal period will naturally depend on a variety of factors: the extent to which old identities can be maintained, for instance, and whether the institutions that belong to the old order are still intact. So it is certainly not the case that all those who resisted the occupation in some way saw their world shaken to its very foundations. Nonetheless, it was always in the context of a radical change in the world in which people lived – the new situation of occupation, oppression and persecution – that this reflection became a necessity; even in cases in which the acts of resistance could apparently be fitted into everyday life without ripping that life asunder.

10 Szakolczai, *ibid.*, p. 18.

11 ‘... an ‘experience’ means that once previous certainties are removed and one enters a delicate, uncertain, malleable state, something might happen to one that alters the very core of one’s being.’ Szakolczai, *ibid.*, p. 18.

12 Szakolczai, *ibid.*, p. 30.

Liminality teaches us that such experiences can sometimes literally transform someone's 'way of being'.¹³ Thus, liminality helps us to let go of our fixation on people whose motives we seek to pin down, whom we feel compelled to classify under this or that moral heading. Instead, we can gain a better view of the unknown space that arises when old structures and norms collapse and everyone has to find a way of dealing with it and will be moulded by these events.

30

Who or what influences and shapes that in-between space in a true liminal phase – that is, not one that occurs as part of a prearranged ritual? In the field of political science, for instance, we find frequent references to the charismatic leader described in particular by Max Weber, and his role in times of crisis. More recently, attention has focused on the figure of the 'trickster' or charlatan, and on the role played by external institutions.¹⁴ We can draw inspiration from such studies, but I believe that a historical approach also presents openings for new vantage points.

I would like to give two examples of people who enter a liminal phase in which their resistance takes shape.

Otto and Elise Hampel / Otto and Anna Quangel

In 1946 Hans Fallada wrote the novel *Alone in Berlin/Every Man Dies Alone* (Orig. German title *Jeder stirbt für sich allein*).¹⁵ He based himself on the Gestapo files on the married couple Otto and Elise Hampel, who were executed for their Resistance activities in 1943. Fallada refers to them as Otto and Anna Quangel, and the events have been fictionalised to some extent for the benefit of the novel.

I shall move back and forth between Fallada's representation of the couple's fate to information from the historical sources to show how exploring a liminal phase can enable us to gain insight into 'lived experience'.

Otto and Elise Hampel lived in a working-class neighbourhood of Berlin. In 1940 they had been married for three years (Otto having previously been widowed) and had no children. Otto was middle-aged and worked in a factory, while Elise

13 Szokolczai, *ibid.*, p. 30.

14 Examples include the role of NGOs with regard to human rights abuses and 'Transitional Justice'; see e.g. Horváth et al., *Breaking Boundaries*.

15 Fallada's book was recently rediscovered. After the appearance of French, Hebrew, and English editions it also made the best-sellers' lists in Germany, and also became popular in the Netherlands. The 2016 Berlinale included the premiere of a new film version, *Alone in Berlin* (directed by Vincent Pérez and starring Emma Thompson, Brendan Gleeson and Daniel Brühl).

was in her late thirties and took care of their home. They were scarcely active in the Nazi system, but neither did they work within Resistance circles. Within the family there are doubts as to whether the marriage was a happy one.¹⁶

In the early summer of 1940, Elise's favourite brother Kurt, the late arrival to whom she had been a second mother, was killed in action.

Fallada has altered this detail: in the novel it is the couple's own son who is killed in action. Fallada shows us the moment at which the couple hear the news and describes their shock, the beginning of the radical new departure, when Anna (the fictional character representing Elise) receives the letter.

31

She is sitting on the sofa, rigid, when her husband asks her what is the matter. As he reaches to take the letter from her, she grabs it back and tears it to shreds: 'lies, lies! 'He died a hero's death for Führer and Fatherland' – that's what they call it! A boy who never wanted to join the army at all. 'That's what you get from your wretched war, you and that Führer of yours!' she shouts into Otto's face. 'Me and my Führer?' replies Otto, stunned: 'Since when is he *my* Führer? ... As for voting for him, I only did that once, and so did you!'¹⁷

Anna goes on the attack: what kind of man is he? He'll do anything for a bit of peace and quiet. And look where that leads. They did what he wanted. And now her child is dead, and neither he nor his Führer can ever bring him back. Otto hears her out, and presently he leaves the house.¹⁸

A radically new situation has come about: both Otto and Anna have been jolted out of their normal lives: Anna because her only child is lost, taken from her, his life sacrificed for nothing, and Otto as a result of the confrontation with his wife's grief. And because one phrase keeps repeating itself in his head: 'you and that Führer of yours!'

Amid all the turbulent emotions coursing through her, Anna thinks: 'The people who are responsible for my son's death aren't going to get away with it. I'm not

---

16 Various observations on this subject can be found in Manfred Kuhnke, *Falladas letzter Roman. Die ware Geschichte*, Edition federchen, Steffen Verlag, 2011.

17 Hans Fallada, *Jeder stirbt für sich allein*, Roman. Berlin: Aufbau Verlag, 2011, p. 15-16. English translation: Hans Fallada, *Alone in Berlin*. London: Penguin Books, 2009, p. 7. There is a slight inconsequence in the translation from the German to the English: while the German original states 'Und gewählt haben wir ihn immer alle beide' the English translation suggests it only happened once. The Dutch translation follows the German original. Fallada, *Alleen in Berlijn, Roman*. Amsterdam: Cossée, 2013, p. 11.

18 Fallada, *Jeder stirbt für sich allein*, p. 15-16 (Fallada, *Alone in Berlin*, p. 8).

going to let them.¹⁹ She won't allow Otto to determine everything any more. She wants to be different, to actively determine her own attitude and conduct, to no longer be subservient.

Then she goes off to prepare Otto's midday meal.

32

Fallada describes how Anna ends up in a liminal phase: old certainties and habits vanish and she casts about for a new attitude. At the same time, all manner of everyday habits remain intact: meals have to be cooked and served on time!

Fallada decided that having the couple's son killed in action, rather than Anna's favourite brother, would make their transformation more plausible.²⁰ In real life, however, the death of Elise's brother Kurt was undeniably the decisive factor. After their arrest, the Gestapo questioned the Hampels about their decision to commit acts of resistance. Otto said that the death of his brother-in-law changed him. That after this event, he harboured negative feelings for the state.²¹ His wife also changed, said Otto: the loss of her brother made her extremely bitter and weakened her loyalty to the state and Nazi ideology.²² Both had already started to waver in their support for the war effort, but Kurt's sudden death pushed them over the edge, said Otto. For without the war, Kurt would still be alive. After that they had developed a firm, shared, commitment to their acts of resistance.²³ Otto claimed primary responsibility for what had happened, while Elise said that they were to blame in equal measure.²⁴ Both were remarkably frank and trusting in their attitude to the Gestapo. They did not expect a harsh punishment; perhaps a few years in a house of correction? In the event, they were both sentenced to death.

How do people like Otto and Elise Hampel shape the liminal phase after hearing of a loved one's death? What transformations do they go through and what kind of resistance do they get involved in?

Otto suggests writing postcards calling on people to oppose Hitler and the war, and to leave them around the staircases of public buildings.

---

19 Fallada, *ibid.*, p. 33 (Fallada, *ibid.*, p. 23).

20 Kuhnke, *Falladas letzter Roman*, pp. 41-42.

21 'Vernehmung Otto Hampel 20. Oktober 1942'; quoted in Kuhnke, *Falladas letzter Roman*, p. 30.

22 Kuhnke, *ibid.*, p. 30.

23 'Vernehmung Otto Hampel 21. Oktober 1942'; quoted in Kuhnke, *ibid.*, pp. 30-31.

24 'Vernehmung Elise Hampel 20. Oktober 1942'; quoted in Kuhnke, *ibid.*, p. 31.

In Fallada's novel, Anna reacts in disappointment: postcards? Is that all? Otto replies that it doesn't matter whether it is a grand gesture or something small: if they are caught, it will be the end of them. Anna blanches at these words, with their horrible sound of truth. For a second she has a vision of the guillotine in the grey courtyard of the prison, and shivers. Rapidly she looks at Otto. Perhaps he was right: whether you did a little or a great deal, you could not put more than your own life in the balance. The main thing was to resist.²⁵

Then they laugh, writes Fallada, when Otto says in combative tone that they will do their best not to allow themselves to be taken. That they want to experience the demise of the Third Reich and to be able to say that they were there.²⁶ *We were in the Resistance.*

In this way, we see how Fallada depicts the liminal phase, in which their resistance and their realisation of their changed identity takes shape. First there is nothing, except the shock of the news of the young man's death. Then comes the will to be different, to resist. It is in that no-man's-land that Otto devises his plan: a plan that is attuned, in its nature and scope, to his own experience and abilities – a stealthy, small-scale campaign. Even so, it is a plan that lifts him out of his comfort zone: he spends every Sunday toiling over a postcard with his unpractised hand.

Together they dream of the cards fanning the flames of resistance. They will pop up everywhere! Even in Hitler's own office! This vision blinds them. Only a moment before they had been nonentities muddling along in the masses, and now they had risen above the crowd.²⁷ That is how Fallada depicts their transformation and their Resistance identity: raised from the blundering masses, with a sharper awareness of their individuality. In the thin, ice-cold air. Separate, different. But more themselves and who they want to be.

Two years later they were arrested. Virtually all their cards had been handed in to the Gestapo as soon as they were discovered. The whole fantasy of sparking a large-scale revolt had come to nothing. Still, Otto says: 'At least I stayed decent ... I didn't participate.'²⁸

25 Fallada, *Jeder stirbt für sich allein*, pp. 181-183 (Fallada, *Alone in Berlin*, pp. 139-140).

26 Fallada, *ibid.*, pp. 181-183 (Fallada, *ibid.*, pp. 139-140).

27 Fallada, *ibid.*, p. 188 (Fallada, *ibid.*, pp. 144-145).

28 Fallada, *ibid.*, p. 630 (Fallada, *ibid.*, p.534).

The experience that Fallada describes – that of ‘normality’, shock, the realisation that another, new identity is needed that does justice to what they believe in and to who they want to be, and subsequently the shaping of their particular form of resistance to Hitler’s war – closely follows the three stages described by Van Gennep and Turner: separation, the subsequent liminal phase with the experience of being ‘re-formed’, and finally resurfacing with a new identity.

34

The account shows the link between liminality and experience: at the moment when someone has thrown earlier certainties overboard, thus entering into a delicate, uncertain and malleable situation, something may happen that re-shapes him or her. Fallada shows his Otto and Anna going through precisely this experience between the moment at which they receive the news of their son’s death until the moment at which they feel to the depths of their being that now, with their resistance, they have done what was right. The statements made by the real Otto and Elise tell the same story: the shock, the desire to stop taking part, the sense of pride and peace after their arrest.

However, Fallada omits the great tragedy that took place at the end. Just as the death of Elise’s brother set a liminal phase in motion that led them to cross a boundary, to change and to join the resistance effort, the death sentence ushered in another new phase. Otto and Elise did not remain firm and proud. Each submitted a plea for clemency blaming the other for what had happened.²⁹ Otto asserted that his wife, unhinged by her brother’s death, had incited him, used him as the butt of all her feelings. That her endless raving, outrage and consequent coercion had pressured him to write the cards.³⁰ In short, he was really the victim of her malevolent grief.

Conversely, Elise wrote that her husband had taken advantage of her state of profound sadness at the death of her favourite brother to influence and confuse her and to lead her astray. Later on she had tried in vain to stop him, she said.³¹ In a farewell letter to her family, Elise wrote how sorry she was that she had not left Otto – ‘that terrible man’ – after Kurt’s death. If she had not been so distraught, none of this would have happened. If only she could go and explain it to the Führer himself: he would certainly have understood.³²

---

29 See e.g. ‘Johannes Groschupf: Ehepaar Hampel allein in Berlin’, in *Die Zeit* 16 April 2011. <http://www.zeit.de/kultur/literatur/2011-04/hans-fallada-widerstand/komplettansicht>

30 Requests for clemency Otto Hampel, 27 January and 11 February 1943, quoted in Kuhnke, *Falladas letzter Roman*, pp. 33-34.

31 Request for clemency Elise Hampel, 1 February 1943, quoted in Kuhnke, *ibid.*, pp. 35, 37.

32 Copy of Elise Hampel’s last letter, 9 April 1943, reproduced in Kuhnke, *ibid.*, p. 143.

Fear of execution destroyed their solidarity and made their experience of resistance far more complex than simple self-fulfilment or insight into National Socialism. The distribution of anti-Hitler cards was the form they gave to their life in response to a profound shock. That form then became an incomprehensible and unbearable mistake in their eyes when they were confronted with the consequences. Fallada leaves that out: did he do so because it disrupted the structure of the novel? Did he not have access to this part of the case file?³³ Whatever the case may be: that is what actually happened. The historical reality that so often confronts us with what we would rather not know, the unpalatable facts.

35

The Geuzen

My second example is about the well-known resistance group called the *Geuzen* (the 'Beggars'). It shows how people in the liminal phase, in which everything appears to have come unstuck, may revert to earlier experiences and existing institutions to shape something new.

When war breaks out, we expect the rules that govern normal life to be suspended; we enter into a new, liminal era.³⁴ One common reflex is to seek to banish uncertainty, for instance by rallying around a leader or harking back to old entrenched views and historical analogies.³⁵ This was by no means exclusive to the Second World War. After the attacks of 11 September 2001, President George W. Bush declared that the events were a 'New Pearl Harbor': a new world war, pitching good against evil, and that 'good' would triumph once again. The allusion to Pearl Harbor provided significance and a script amid the chaos and confusion. Historical analogies help to reinvent old certainties so that they can provide an anchor in a liminal phase. That is what the Geuzen did.

The Geuzen were one of the first resistance groups in the Netherlands. The ink had scarcely dried on the capitulation when the initiator Bernard IJzerdraat wrote his first pamphlet. That pamphlet was his reaction to the radically altered, liminal situation that had arisen on 10 May 1940: it was IJzerdraat's first act of resistance.

---

33 Manfred Kuhnke, *Falladas letzter Roman*. See also <http://das-blaettchen.de/2012/07/was-hinter-falladas-jeder-stirbt-fuer-sich-allein-steckt-14168.html>

34 Mary L. Dudziak, *Wartime: An idea, its History, its Consequences*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2013 (2012).

35 Djouaria Ghilani, Olivier Luminet, Hans-Peter Erb, Christine Flassbeck, Valérie Rosoux, Ismee Tames, Olivier Klein, *Looking Forward to the Past: A Theoretical Roadmap of the Uses of Historical Analogies*, in: *Memory Studies* (under review).

At the time, IJzerdraat was forty-eight years old, a married man with two grown sons from his first and two children from his second marriage. He worked with variable success as a teacher and a weaver. In the 1930s he took a critical stand against fascism. At the outbreak of war in September 1939, he and his family moved from the eastern Netherlands to the west of the country for greater safety.

In a documentary broadcast in 1992, his daughter explained how her father spent those May days:

36

‘He talked about things he had seen in the street. He’d also been to Rotterdam ... talked about it in, shall I say, a serious tone. A rather fierce tone, in fact. In retrospect, you’d say that there was hatred in the way he discussed it. None of it was ordinary. To us he was a little withdrawn, though not unpleasantly so: still, it was clear that he was very preoccupied.’³⁶

In short, IJzerdraat was brooding, scheming. His daughter also remembered seeing him a little later seated at a table with a notebook and a fountain pen. She was forbidden to disturb him; he was writing. Was he working on his first communication from the Geuzen?

In the slim volume *De Geuzen* published in 1965, the RIOD researcher Harry Paape described what IJzerdraat was going through:

‘All he could do, after he had been woken that morning – like millions of other Dutch people – by the roar of German aeroplanes, was to listen to the radio, to the same alarm messages being repeated again and again ... Listen and walk back and forth, swear and pray, and moan about the Allies – where *were* they? When the message was received that the Queen and the government had gone to England, he knew for sure: this is the end. At the same time, however, he also knew that this must not be allowed to be the end. Our army might have been defeated, but our nation was not. We resisted the Spanish troops for eighty years: we could do it again. We would *have* to do it again. We would have to become Geuzen again.’³⁷

After a sleepless night, IJzerdraat wrote the first communication from the new group ‘the Geuzen’, which has unfortunately not been preserved. He made around ten copies and distributed them together with his son. ‘They took the first

---

36 Daja IJzerdraat, in NCRV *Dokument ‘Zij waren de eersten’*, 1992. Included in the NIOD DVD box set *De Nederlandse Verzetshelden*, 2013.

37 Harry Paape, *De Geuzen*, book week gift for 1965, p. 14.

step', Paape concluded.³⁸ The second communication has been preserved. What did IJzerdraat write?

'The Netherlands will not stand by and meekly accept the theft of our liberty. We know what lies in store. All our stocks – food, clothing, shoes – will be plundered. Soon we will be issued with ration cards for all sorts of things and before long even the cards won't get us what we need. Our young men will soon be forced to go and work elsewhere for the invaders. We're sure to get a new Alva³⁹ with a Council of Blood and an Inquisition – or a Quisling. But with the actions of the Geuzen we'll gradually organise ourselves and one day we shall regain our liberty, just as we did in the Eighty Years' War. Courage and faith. Our country will not become part of Germany!⁴⁰

37

IJzerdraat invokes his knowledge and memories of the First World War, with its food rations and men pressed into labour by and for the occupying power. That was what the average Dutch person expected war and occupation to bring in 1940.⁴¹ But IJzerdraat goes further. As a frame of reference to guide people's actions in this liminal phase, he chooses the story of the Eighty Years' War (or Dutch Revolt, 1568-1648), which was deeply embedded in the nation's psyche – though not unproblematic, given the religious divisions it involved. A new Alva would appear, along with a Council of Blood and an Inquisition. In short, the Dutch would experience the same oppression and persecution as they had before. However, provided they were to organise themselves under the leadership of the Geuzen, just as in the Revolt against Spain, they would regain their liberty. IJzerdraat and his followers furnish this historical analogy with a script to get through the liminal phase: They must become Geuzen – that is the sure way to recovering their liberty.

Clearly, the analogy with the Geuzen from the Eighty Years' War greatly coloured the interpretation of the new events. The German occupation was equated with the period of Spanish domination over three centuries earlier, which was characterised by absolutism and the suppression of freedom of religion and of conscience. The danger, according to the *Geuzen* of 1940, comes from the same place. It is also clear from their writings that this war was seen as one of good versus evil, just as the one against Spain had been, and that this was accompanied by the conviction that good would again prevail.

---

38 Paape, *De Geuzen*, p. 15.

39 The Duke of Alva (1507–1582) was notorious for his harsh action to suppress the Dutch Revolt in the Eighty Years' War– transl.

40 The original document lies at the Vlaardinger City archives.

41 NB Of course, there were many who did not see it this way: for example, many Dutch Jews, refugees from Germany who were living in the Netherlands, and so forth.

That was the script. It is striking how little attention the Geuzen paid to the Nazi system, the apparatus of repression, or rather, to the question of whether these German occupying forces were actually at all similar to the Spanish forces of times past. Equally striking is the lack of attention to practical considerations. IJzerdraat and his followers were not dyed-in-the-wool soldiers or partisans, they were not hardened party officials or even veterans of the International Brigades. These men scarcely had any 'repertoire' of actions to draw on.

38 The historian Harry Paape describes the way in which IJzerdraat's actions gradually expanded. Jan Kijne, a former primary school teacher from the town of Vlaardingen, came to see him. Kijne told him about the boys' books that he had written about the Eighty Years' War, and his passionate interest in the *Watergeuzen* ('Sea Beggars'). IJzerdraat decided to take him into his confidence.⁴² Kijne reacted with enthusiasm. He also adopted a practical perspective: they would need spies and sabotage, they would have to pass on intelligence about German installations and ships to England. Only then would they be true *Watergeuzen*! IJzerdraat was delighted with these plans: they could now share out the different tasks to be done.⁴³

Kijne went to see Arij Kop, a man of many trades whom he knew from his hiking club. Were the hikers not well placed to gather intelligence?⁴⁴ Kop immediately warmed to the plans and embraced the prospect of actually doing something. Next they recruited members, composed an oath of loyalty, and drew an organigram of their army with ranks, tasks and divisions.⁴⁵

We know that the actual resistance work of the Geuzen was laboured and small-scale: pamphlets, occasional stabs at sabotage, wild plans involving secret agents, and attempts to send intelligence to London and to collect arms. Nonetheless, in the course of 1940, hundreds of people joined the group. People who wanted to *do* something, who were searching for a frame of reference and found it in the shared identity as Geuzen and the appealing prospect of joining a growing army of like-minded compatriots. It seems as though the analogy with the Eighty Years' War erected a barrier or screen of sorts that made it harder for them to see the Nazis as they really were.

---

42 Paape, *De Geuzen*, p. 18.

43 Paape, *ibid.*, p. 19.

44 Paape, *ibid.*, p. 19.

45 Paape, *ibid.*, p. 20.

This inability to devise an appropriate response to the Nazis' apparatus of persecution was to prove the downfall of the Geuzen. At the end of 1940 the *Sicherheitsdienst* (SD) arrested a large number of Geuzen, including IJzerdraat himself. No one thought to go into hiding, even after the arrests began.⁴⁶ None of them expected to be treated harshly. IJzerdraat's daughter recalls her father's last words as he left the house upon being arrested, early one morning: 'They want me to go with them. I'll probably be gone for a few hours.'⁴⁷ The Geuzen were confident that the Netherlands was still the Netherlands, and that the court would therefore be fair and mild in its judgment.

39

The violence meted out to the Geuzen during interrogation came as a shock: it flew in the face of their expectations. One of the men succumbed to his injuries. Their assumption that they would be treated leniently proved wildly misplaced. Eighteen men were sentenced to death, including IJzerdraat, Kijne and Kop. For three of them, the sentence was commuted into life imprisonment because they were still minors. Since the Nazis had decided to execute eighteen men, they added three of those who had participated in the general strike of February 1941 to make up the numbers. On 13 March 1941 they were executed by firing squad at the Waalsdorpervlakte. It was the first mass execution in the occupied Netherlands.

The execution of the Geuzen, the ruthless suppression of the February strike: none of it chimed with the script that the Geuzen were following, of a struggle against absolutism and religious oppression, of self-belief leading unquestionably to victory. By March 1941, everyone in the Netherlands had understood that this was a different kind of war. The Geuzen from the days of Spanish domination still had a certain appeal as a source of inspiration. But the most famous war poem, *The Song of the Eighteen Dead*, which Jan Campert wrote to commemorate this mass execution, does not contain any references to the Eighty Years' War. Instead, Campert turns his gaze on Hitler and National Socialism.

There is no point in calling the Geuzen naïve. Nor is there much point in elevating them to the status of heroes, as Paape did.⁴⁸ Anyone who reads the interviews that Paape conducted in 1964 will see that the historical Geuzen bore little relation to the idealised version of them that he so cherished: the answers

---

46 For detailed accounts, see Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Part 4, vol. 2, pp. 689-693; Harry Paape, *De Geuzen*, book week gift for 1965.

47 Daja IJzerdraat in *NCRV Dokument* 1992.

48 Paape, *De Geuzen*, p. 155.

given in these interviews were far more ambivalent and contradictory than Paape's small book leads one to believe. They show that some members had already resigned in August, maddened by the pervasive careless talk that placed the group in peril. Others alluded to murky ties between the Geuzen and a police officer, possibly a collaborator. One man reported that Kop had been tearful and behaved childishly during the trial. Someone else described IJzerdraat as a hyperactive, mean-spirited little man who rarely achieved anything. Kijne too was described as fanatical, and motivated by zeal to rehabilitate himself after having been dismissed from his job for suspected acts of indecency with minors.⁴⁹

But our task here is neither to elevate nor to cast down. By focusing our attention on the liminal phase, we see that the protagonists in the resistance group of the Geuzen reacted to the situation on the basis of their own experiences, expectations, and world view. They tried to apply the old system of values to the new situation; they refused to accept that those values, and the old institutions, had been destroyed. They pursued their chosen path by trial and error, with plenty of in-fighting and emotional outbursts. Moreover, the analogy with the Geuzen from the Eighty Years' War undoubtedly created blind spots.

This example shows how people in a liminal phase search for a frame of reference: by consulting their own experience, by attaching themselves to charismatic leaders, or by relying on their knowledge of old institutions. This liminal experience shaped them, and made IJzerdraat and the other Geuzen into 'resisters'.

Final words

In this paper I have tried to raise the old question 'how does resistance take shape?' and to suggest the direction in which we should seek the answer: resistance takes shape in a situation of liminality. What are the challenges that this situation presents? What points of orientation do people choose? How do these help to determine the shape taken by their resistance?

The examples show that there is no question of merely taking on a new identity – just as the child who becomes an adult is never an entirely new person. A liminal phase 're-forms'. In Ovid's *Metamorphoses* we read:

---

⁴⁹ Doc II-272 'De Geuzen', NIOD archives.

‘As pliable wax, stamped with new designs, is no longer what it was; does not keep the same form; but is still one and the same; I teach that the soul is always the same, but migrates into different forms.’⁵⁰

The old, binary approach would have yielded a discussion on whether the Hampels were real resistance fighters, or whether they were in fact cowardly and insignificant. As for IJzerdraat and the Geuzen, we would have found ourselves arguing about whether they were early heroes, or whether they were really naïve and ineffectual. And amid our endless nit-picking, the reality of the lives as they were lived would slip through our fingers.

41

When we look at the liminal phase in these people’s lives, we see something different:

The Hampels were confronted with the loss of a loved one. The shock created a felt necessity to rediscover themselves within the complex dynamics of their marriage. From these feelings emerged their specific form of resistance: a protest against the Hitler regime by circulating inflammatory postcards. It was a kind of action that was in tune with their powers of imagination, their expectations, and their skills. It was probably quite true that the Hampels were united in their resistance, as they stated in their initial interrogation, and probably also true that they acted under the pressure and influence of each other’s experiences and expectations after Kurt’s death, as they later emphasised.

IJzerdraat was restless after the invasion and capitulation, and sought a mode of action that was appropriate to his particular abilities, expectations and experiences. The Eighty Years’ War, a new army of Geuzen, bolstering people’s spirits with his pamphlets. In this way, a historical analogy provided a script that made it possible to get through the liminal phase. It both shaped and bounded the resistance of the Geuzen; it was a frame of reference – and also presented a hazard.

In this way, focusing on the liminal period can help us to understand how resistance can come about, and how it may fail. And what applied to the people who lived through those times applies equally to ourselves.

---

50 Ovid, *Metamorphoses*, Book XV, 169, transl. A.S. Kline.

Acknowledgments

I want to add a few words of thanks.

I should like to thank Jan-Wilke Reerds, Jan Driever and Ido de Haan, who made this chair possible, on behalf of Arq Psychotrauma Expert Group, the 1940-1945 Foundation, and Utrecht University, respectively.

I am grateful to Arq's executive board and its staff, and all the staff and others involved in the work of the 1940-1945 Foundation.

42 My thanks are also due to Utrecht University and to my past and present colleagues at the department of History and Art History.

I am also grateful to the students who provided much inspiration and many new insights in the course of the past academic year.

I am looking forward immensely to all the new opportunities and chances for cooperation that lie ahead.

I also want to thank my colleagues at the NIOD, the institute that has been my home base for ten years now – and will remain so. I must single out Peter Romijn and Marjan Schwegman for a special mention: for all the opportunities and support they have given me, and for being who they are.

I am greatly indebted to my colleagues within and outside the NIOD who, especially in the past few months – a period I can justifiably call liminal! – have become more like friends than colleagues. Thank you for all your help, support and understanding.

Thanks also to my friends and family for all their support and confidence, and for 'simply' being there, in ordinary and in unusual times.

Finally, I want to thank my two children and my partner, since they show me the here and now, and the future.

Ik heb gezegd.

Literatuur

Bessel, Richard & Dirk Schumann (Eds.), *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Blom, Hans, *In de ban van goed en fout: wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen (N-H), 1983.

Blom, Hans, *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* Afscheidsrede UvA, 2007.

Caygill, Howard, *On Resistance: A Philosophy of Defiance*. Bloomsbury academic, 2013.

Dudziak, Mary L., *Wartime. An idea, its history, its consequences*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2013 (2012).

Eisenstadt, S.N., The order-maintaining and order-transforming dimensions of culture, in: *Power, trust and meaning: essays in sociological theory and analysis*. Chicago: Chicago University Press, 1995.

Fallada, Hans, *Alone in Berlin*. London: Penguin Books, 2009.

Fallada, Hans, *Jeder stirbt für sich allein, Roman*. Berlin: Aufbau Verlag, 2011.

Fallada, Hans, *Alleen in Berlijn, Roman*. Amsterdam: Cossee, 2013.

Fussel, Paul, *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2000 (1975).

Gennep, Arnold van, *Les rites de passage: étude systématique des rites de la porte et du seuil; de l'hospitalité; de l'adoption etc.* Paris: Émile Nourry, 1909.

McGovern, Mike, *Making war in Cote d'Ivoire*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.

Griffin, Roger, *Modernism and Fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler*. Hampshire/New York, 2007.

Groschupf, Johannes, Ehepaar Hampel allein in Berlin, in: *Die Zeit* 16. April 2011.

Horváth, A., *The Political psychology of trickster-clown : an analytical experiment around communism as a myth*. EUI Working paper, 1997.

Horváth, Agnes, *Modernism and Charisma*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2013.

44

Horváth, A., B. Thomassen & H. Wydra (Eds.), *Breaking boundaries. Varieties of liminality*. Oxford/New York: Berghahn Books, 2015.

Heijden, Chris van der, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam [etc.]: Contact, 2001.

Koselleck, Reinhard, *Futures Past. On the semantics of historical time*. New York: Columbia University Press, 2004 (1st Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1979).

Kuhnke, Manfred, *Falladas letzter Roman. Die ware Geschichte*. Edition Federchen, Steffen Verlag, 2011.

Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation: patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Liminality and Cultures of change, special issue *International Political Anthropology*, issue 2, vol.1, 2009.

Moore, Bob (Ed.), *Resistance in Western Europe*. Bloomsbury Academic, 2000.

Ovidius, *Metamorfosen*, boek XV, 169, vert. M. d'Hane-Scheltema.

Paape, Harry, *De Geuzen*. Boekenweekgeschenk 1965.

Plamper, Jan & Benjamin Lazier, *Fear: across the disciplines*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2012.

Ross, Andrew A.G., *Mixed Emotions: Beyond Fear and Hatred in International Conflict*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2014.

Semelin, Jacques, *Unarmed against Hitler. Civilian resistance in Europe, 1939-1943*. Praeger, 1993.

Szokolczai, Arpad, *Reflexive Historical Sociology*. London: Routledge, 2000.

Szokolczai, Arpad, *The Genesis of modernity*. London: Routledge, 2003.

45

Szokolczai, Arpad, *Sociology, Religion and Grace: a Quest for the Renaissance*. London: Routledge, 2008.

Thomassen, Bjørn, *Liminality and the modern: living through the in-between*. Farnham, Surrey/Burlington, VT: Ashgate [2014].

Turner, Victor, *The ritual process: structure and anti-structure*. New York, N.Y.: Aldine de Gruyter, cop. 1997.

Turner, Victor, *The forest of symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell University Press, 1967

Turner, Victor, Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage, in: *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu ritual*. New York: Cornell University Press, 1967.

Werner, Michel & Bénédicte Zimmermann, 'Beyond comparison: *histoire croisée* and the challenge of reflexivity, in: *Theory and History* 45 (2006).

Ismee Tames

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van het verzet

Ismee Tames pleit voor aandacht voor de ervaring van verzet. Zij onderzoekt deze ervaring op een nieuwe manier door het begrip 'liminaliteit' te introduceren in de geschiedwetenschap. Liminaliteit – een begrip uit de antropologie – gaat over het zogeheten 'tussengebied' of 'vacuüm', de periode waarin je niet kunt terugvallen op het oude en het nieuwe nog vorm moet krijgen. Vaak bij het uitbreken van oorlog is er zoiets als een 'liminale fase'. Tames werpt zo de oude vraag 'hoe krijgt verzet vorm?' opnieuw op en antwoordt: verzet krijgt vorm in een situatie van liminaliteit. Welke uitdagingen brengt die situatie voor mensen mee? Waarop oriënteren zij zich? Wat betekent dit voor de vorm van hun verzet?

Prof. dr. Ismee Tames bezet sinds juli 2015 bij de Universiteit Utrecht de bijzondere leerstoel *Stichting 1940-1945: Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging*. Deze leerstoel is door Arq Psychotrauma Onderzoek namens Stichting 1940-1945 ingesteld aan de Universiteit Utrecht. Het doel van de leerstoel is om de herinnering levend te houden aan zowel verzet, vervolging en geweld tegen burgers in de jaren 1940-1945 als aan de wijze waarop Stichting 1940-1945 invulling heeft gegeven aan de 'ereschuld' en bijzondere solidariteit. De leerstoel zal hieraan bijdragen via wetenschappelijk onderzoek enerzijds, en anderzijds door het versterken van het maatschappelijk bewustzijn over vervolging en verzet. Daarnaast is Ismee Tames als directeur onderzoek verbonden aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.

